

UOT 37.0

Həsən Bayram oğlu Bayramov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0003-2415-0284>
<https://doi.org/10.5281/zenodo.6445589>

**İRƏVAN MÜƏLLİMLƏR SEMİNARIYASI VƏ ONUN YARANMASINI
ŞƏRTLƏNDİRƏN MAARİFÇİ ZƏMİN**

Гасан Байрам оғлу Байрамов
доктор наук по педагогике
Бакинский Государственный Университет

**ИРЕВАНСКАЯ УЧИТЕЛЬСКАЯ СЕМИНАРИЯ, ПРОСВЕТИТЕЛЬСКАЯ ОСНОВА,
ОБУСЛОВИВШАЯ ЕЕ СОЗДАНИЕ**

Hasan Bayram Bayramov
doctor of sciences in pedagogy
Baku State University

**TRAINING COLLEGE AND EDUCATIONAL BASIS DETERMINED ITS
CREATION IREVAN TEACHERS'**

Xülasə. Məqalədə İrəvanda təhsil mühiti, xüsusilə İrəvan Müəllimlər Seminariyasının nümunəsində burada ictimai-maarifçi mühitin formalaşması sonralar böyük müsəlman maarifçisi İsmayıl bəy Qaspralının Rusiyada başladığı üsuli-cədid hərəkatının İrəvanda – Təbrizdə – Naxçıvanda yayılması, dövrünün yenilikçi məktəb xadimləri olan Mirzə Həsən Ruşdiyyə, Mirzə Əsgər Məmmədzadə-Bağçaban və Məhəmmədağlı Sidqinin elmi-pedaqoji fəaliyyətləri kontekstində öyrənilmişdir. Həmçinin İrəvan Müəllimlər Seminariyasının tatar-azərbaycanlı bölməsinin rəhbəri, eləcə də şəriət və ana dili müəllimi Molla Məhəmmədağlı Qazızadə haqqında onun elmi-pedaqoji fəaliyyəti haqqında məlumat verilir, İrəvan ziyalılarının yeni tipli rusdilli təhsil müəssisələrinin formalaşmasındakı xidmətlərindən bəhs edilir.

Açar sözlər: *çar Rusiyası, İrəvan müəllimlər seminariyası, İrəvan maarifçi mühiti, İrəvan-Təbriz-Naxçıvan maarifçi arealı*

Резюме. В статье рассматривается образовательная среда в Иреване, особенности формирования социально-образовательной среды на примере Иреванской учительской семинарии. Вопрос рассматривается в контексте научной и педагогической деятельности Мирза Гасана Рушдийя, Мирза Аскера Мамед-заде Багчабана и Мохаммадтаги Сидги, являвшихся представителями движения «усул-и джадид», начатого в России выдающимся мусульманским просветителем Исмаил-беком Гаспринским и распространившимся впоследствии в Иреване, Тебризе и Нахчыване.

Кроме того освещается научная и педагогическая деятельность заведующего татаро-азербайджанским отделением Иреванской учительской семинарии, преподавателя шариата и родного языка Молла Мухаммедбаги Газизаде, указываются заслуги интеллигенции Иревана в формировании русскоязычных учебных заведений.

Ключевые слова: *царская Россия, Иреванская учительская семинария, Иреванская просветительская среда, просветительский ареал Иреван-Табриз-Нахчыван*

Summary. In the article the initiatives in perfecting and development of the educational and methodological basis of religious and public schools after the Tsarist Russia occupation of the Irevan

Khanate which was an important historical part of Azerbaijan are spoken about. Its also noted here that mentioned initiatives became serious stage in history of Azerbaijani school, education and in all pedagogical sense, the activity in sphere of Russian-speaking schools network forming and preparing of native language schoolbooks for that schools is studied here. Besides, the newspaper articles of Irevan enlighteners are pointed out also. In the article the problems of study and establishment and development of Irevan social-education environment on the basis of Irevan Teacher's Training College and problems of forming of Nakhchevan-Tebriz-Irevan social-education space are touched also.

Key words: *Tsarist Russia, Irevan Teacher's Training College, Irevan educative environment, Irevan – Tebri z-Nakhchivan educative area*

XIX əsrin 70-ci illərində bütünlükdə Qafqazda dünyəvi fənlər tədris edən məktəb, bu fənlərdən dərs demək üçün pedaqoji kadrlar hazırlayan hər hansı bir təhsil ocağı yox idi. Məlumdur ki, Azərbaycanda olduğu kimi, İrəvanda da dünyəvi məktəblər açılana qədər təlim müəssisəsi kimi yalnız məscidlərin nəzdində mollaxanalar və mədrəsələr fəaliyyət göstərmişdir. Bütün Azərbaycanda olan mollaxanalar və mədrəsələr təkcə İrəvan şəhərində deyil, eyni adlı quberniyanın Uluxanlı, Vedibasar, Dərələyəz, Göyçə, o cümlədən Basarkeçər, Ağbaba, Qafan, Sisyan, Zəngəzur və digər yaşayış yerlərində də fəaliyyət göstərmişdir. Əsrlər boyu fəaliyyət göstərən mollaxana və mədrəsələr xalqımızın mədəni yüksəlişinin baza rolunu oynamış müsəlman təhsilinin əsasını təşkil etmişdir. “... Ümumiyyətlə, Şərqdə İslam dini ehkamlarını yerinə yetirməklə, həmçinin təhsildə ərəb dili universal dil idi. O vaxt müsəlman Şərqində, o cümlədən Azərbaycanda elmi əsərlər əsasən ərəb dilində yazılırdı. Orta əsrlərdə Qərbi Avropa ölkələrində fəlsəfinin, elmin yayılmasında latın dilinin oynadığı böyük rolu müsəlman Şərqində ərəb dili oynayırdı” [8, s. 39].

Müsəlman təhsilində dünyəvi təhsilə tarixi transformasiyanın təşəkkülü

Bununla bərabər maarifçi-dini düşüncə tərzinin intisarına çevrilmiş orta çağ məktəbi, geniş anlamda təhsilin müsəlman cəmiyyəti üçün dini xarakteri ilə seçilirdi. Dini məktəblər forma və məzmun müxtəfliliyinə baxmayaraq, müxtəlif etnik toplumları birləşdirən Şərq arealını digər mədəniyyətlərdən qoruyan sarsılmaz siperə çevrildi. Geniş bir siyasi coğrafi arealda etnik kimliyin dini kimliyə transformasiyası kimi qlobal proses həyata keçirildi. Bu prosesin tarixi daşıyıcıları özündə məktəb-məscid-mədrəsələri ehtiva edən müsəlman təhsil müəssisələri idi. Bu məktəblər iki dərəcəyə – məscid yanında məktəb və mədrəsələrə bölünürdü. Məscid təh-

sili aşağı, mədrəsə isə yuxarı hesab edilərək, bir növ birinci dərəcəyə hazırlıq rolunu oynayırdı. O dövrün təhsil məmurlarından A. Zaxarov Çar Rusiyası işğal ərəfəsində belə tədris tipindən bəhs edərək yazırdı ki, məktəb mədrəsə binasında 2 və 3 otaqda yerləşirdi. Bundan başqa mollaxanaların evlərində, gur məhəllələrdə də belə məktəblər açılırdı. [20, s.9]

Akad. H.M. Əhmədova görə, “köhnə üsullu məktəbin vəzifəsi şagirdlərə, hər şeydən əvvəl, hər bir mömin müsəlmana zəruri olan dini bilgiləri, ilk növbədə isə evdə oxumaq, namaz qılmaq üçün məscidə getmək vəzifəsini öyrətməklə müsəlmanların xristianlardan ayrılığını təlqin etmək idi”. ...İri mədrəsələrdə 200-dək, böyük mədrəsələrdə isə, məsələn, Nəcəf, Qum və Kərbəla mədrəsələrində 7000-dək, bəzən də çox tələbə olurdu [8, s. 48-49]. Dini təhsil üçün vəsiyyət edilmiş əmlaka vəqf deyilirdi. 6-8 və 10-15 il təhsil alan softi, yəni tələbə orda ixtisas və ali təhsil olmaqla müsəlman elminə yiyələnirdi. Ali təhsil müəssisələri isə Tehran, Qahirə, İstanbul, Bağdad, Şam, Kazan, Səmərqənd, Buxara kimi dini-maarifçi mərkəzlərdə yerləşirdi. Bu məktəblərdə yüzlərlə azərbaycanlı tələbələr oxuyurdu [8, s. 51].

Qafqazı fəth edən Çar Rusiyası əhalini rusiyalaşdırmaq, yəni ruslaşdırmaq və xristianlaşdırmaq üçün onları ictimai-humanitar layihələrlə öz tərəfinə çəkmək zərurətindən bəhs edən admiral Y. Mordvinovun 1816-cı ilin iyununda mərkəzi hakimiyyətə məşhur məktubu çox xarakterikdir. Orada deyilirdi: “Bu xalqları silah gücünə həmişəlik istila etmək mümkün deyildir... onları istila etmək üçün onlara ehtiyac hiss etdikləri şeylərin miqdarını artırmaq gərəkdir, onlarda yeni arzular, yeni ehtiyaclar, yeni adətlər yaratmaq, onları bizim baxışlarımıza, dəyərlərimizə, şəraitimizə yaxınlaşdırma, ev avadanlığına, hər cür şirnikdirici məmulata yaxınlaşdırmaq lazımdır. İlk növbədə bizim məktəbləri Cə-

nubi Qafqaz şəhərlərinə aparıb çıxarmaq lazımdır. O vaxt nəinki onlarla sərhədlərdə, döyüşlərdə dostlaşacağıq, həm də daimi düşmənçiliyi artırmağa səbəb olan süngü və mərmilərimizin heç bir vaxt çatmadığı zəngin sərvətli Qafqaz dağlarının təpələrinə qədər fəth edəcəyik” [22, s. 76].

Məhz bu geopolitik siyasətin nəticəsi olaraq XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda baş verən siyasi-tarixi proseslər müxtəlif sahələrdə olduğu kimi, təhsil və məktəb sahəsində də yeni meyillərin yaranmasına səbəb oldu. Artıq təlim müəssisəsi kimi fəaliyyət göstərən mollaxana və mədrəsələr getdikcə öz yerini dünyəvi məktəblərə verməyə məcbur olurdu.

Mənbələrin verdiyi məlumatlardan məlum olur ki, İrəvanda ilk qəza məktəbinin 1831-ci ilin mart-oktyabr aylarında açılması nəzərdə tutulsa da, amma hansısa səbəblərdən həmin ildə bu təşəbbüsün gerçəkləşməsi mümkün olmamışdı.

14 yanvar 1832-ci ildə İrəvanda açılan ilk qəza məktəbində müxtəlif millətlərin uşaqları ilə yanaşı, azərbaycanlı uşaqlar da təhsil almağa başladılar. İrəvan qəza məktəbi 1869-cu ildə progimnaziyaya, 31 mart 1881-ci ildən isə 5 sinifli gimnaziyaya çevrildi.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycanda müəllim kadrları hazırlığı problemi ölkənin maarifçiziyalıları da çox düşündürürdü. Bu sahədə M.F. Axundovla H.B. Zərdabi arasındakı yazışmalar da çox məşhurdur. Belə ki, görkəmli müfəkkir M.F. Axundov, maarifçi mühərrir H.B. Zərdabinin təşəbbüsünə rəğmən “Əkinçi” qəzetinin 1877-ci il 2-ci sayında çap edilən məşhur məqaləsində yazırdı: “Bizim əzizimiz və gözümüzün işığı Həsən bəy! Sən hər qəzetində biz müsəlman tayfasına elmin fəzilətini və səmərəliyi zikr edib, bizə hey təklif edirsən elm öyrənin, elm öyrənin! Çox yaxşı, sözün bıməna və nəsihətin, mufid və xeyirxahlığın sabit. İndi biz hazırıq ki, sənin nəsihətini əmələ gətirək. Bizə də görək elmi harada öyrənək, kimdən öyrənək və hansı dildə öyrənək.”

Görkəmli təhsil tarixçisi akad. H.M. Əhmədov çox ciddi məsələlərin qaldırıldığı məktəbdəki problemləri və ondan çıxan nəticələri xarakterizə edərək yazırdı: “Birincisi bu dövrdə xalq məktəblərinin olmaması, ikincisi xalq müəllimlərinin çatışmazlığı, üçüncüsü, ana dilində dərs kitablarının çatışmazlığı və ana dilli məktəblərin təşkili qarşısında duran çox mühüm

və həll edilməsi zəruri, vacib ictimai və pedaqoji problemlərdən idi” [10, s. 106].

Cənubi Qafqazda milli təhsilimizin inkişafında böyük rol oynamış tədris ocaqlarından olan İrəvan Müəllimlər Seminariyası tarixi əhəmiyyətə malikdir. Rusiya İmperiyasının Dövlət Şurasının 20 oktyabr 1881-ci il tarixli qərarı əsasında “Kutaisi və İrəvan Quberniyalarında” müəllimlər seminariyaları təşkil edilməyə başlanmışdır. Üç maddə və qətnamədən ibarət olan həmin qərarda qeyd edilir: “1) İmperiyada İrəvan Müəllimlər Seminariyası və Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyası haqqında əsasnamələr əsasında Kutaisi və İrəvan quberniyalarının hər birində bir Müəllimlər Seminariyası açılın. 2) Ştatların layihələri üzrə seminariyaların saxlanması üçün Kutaisi seminariyasına – 27.800 rubl., İrəvan seminariyasına 28.350 rubl., yekun olaraq isə Zaqafqaziya diyarının yerli büdcəsinə ildə 6.150 rubl. keçirilsin...” [19, s.15]

İrəvan Müəllimlər Seminariyası yeni ictimai-maarifçi mühit

Seminariyada müxtəlif fənlərin tədrisi ilə yanaşı Azərbaycan dili və sənət dərslərinin tədris edilməsi də ştat cədvəlində öz əksini tapmışdı. Aparığımız araşdırmalardan məlum olur ki, Azərbaycan (tatar) dili fənnini və müsəlman dini üzrə şəriət dərslərini ilk vaxtlar seminariyada Axund Məhəmmədbağır Qazızadə tədris etmiş, həm də eyni zamanda azərbaycanlı bölməsinə rəhbərlik etmişdir. Ona görə də Azərbaycan (Tatar) dilinin və müsəlman dini üzrə şəriət fənlərinin tədrisi həm mövcud dövrün zərurəti, həm də yerli din xadimlərini neytrallaşdırmaq məqsədi güdürdü.

8 noyabr 1881-ci ildə İrəvan Müəllimlər Seminariyası fəaliyyətə başladı. Stepan Şuşevski seminariyanın direktoru təyin edildi. Azərbaycanlı bölməsinə şəriət və tatar (şiə-H.B) dili müəllimi Axund Molla Məhəmmədbağır Hacı Molla Mehdi oğlu Qazızadə rəhbər təyin edilmişdir.

Burada müxtəlif millətlərin nümayəndələri ilə yanaşı azərbaycanlılar da təhsil alırdı. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, İrəvan Müəllimlər Seminariyasının və gimnaziyasının təşkil edilməsi Cənubi Qafqazda maarifçiliyin daha da geniş vüsət almasına ciddi təsir göstərməklə İrəvan ictimai-pedaqoji mühitinin yeni tarixi transformasiyaya uyğun formalaşması prosesi, ərəb-farsdilli müsəlman təhsilindən rusdilli təhsilə

keçid prosesi başlandı. İrəvan-Naxçıvan ictimai-pedaqoji mühiti böyük müsəlman maarifçisi İsmayıl bəy Qaspiralının başlatdığı üsuli-cədid (yeni təhsil üsulu) hərəkatının Mirzə Həsən Rüsdiyyə, Mirzə Əsgər Bağçaban və Məhəmmədətağı Sidqinin açdıqları yeni tipli məktəblərin tarixi mərhələsinin daşıyıcısına çevrildilər. Sonralar M.H. Rüsdiyyənin simasında Təbrizdə dövrlər səviyyəsində bu tip məktəblərə xüsusi diqqət yetirilməsi İrəvan-Naxçıvan ictimai-maarifçi mühitin Qori seminariyasının azərbaycanlı müdavimlərinin ölkənin hər yerində yeni tipli maarifçi ideyasının ortaya atmaqla cənublu-şimalı ümumazərbaycan ictimai-maarifçi hərəkatına, yəni milli düşüncənin, son nəticəsində isə ümumazərbaycan davasının əsaslarına çevrildi. Seminariyada tatar dilini (Azərbaycan) Axund Molla Məhəmmədəbağır Hacı Molla Mehdi oğlu Qazızadə tədris edirdi. O, 1813-cü ildə İrəvanda anadan olmuşdur. İlk təhsilini atası Hacı Molla Mehdi oğlu Qazızadədən almışdır.

Sonra isə mədrəsədə dini təhsilini başa vurduqdan sonra, Şərqdə elm və bilik mərkəzi kimi tanınan Nəcəf şəhərinə gedərək orada ali dini təhsil almışdır. Nəcəf şəhərindəki ali dini tədris mərkəzində on il təhsil almış, yüksək elmi və dini biliklərini daha da təkmilləşdirmişdir. Nəcəf şəhərindəki on illik təhsil dövrü Məhəmmədəbağırın ərəb dilinin daha da incəliklərinə və eyni zamanda qədim və müasir riyaziyyat sahəsində dərin biliklərə yiyələnməsinə böyük stimül vermişdir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, Qazızadələr soyu 18-19-cu əsrlərdə nəinki Cənubi Qafqazda, yaxın Şərqdə tanınırdılar. Yüksək elmi və dini biliklərə sahib olan Molla Məhəmmədəbağır Qazızadə axund tituluna yiyələnmək üçün Zaqafqaziya ruhani idarəsində imtahan verərək, həmin adı almağa layiq görülmüşdü. Onun ilahiyat və dəqiq elmlər sahəsindəki dərin biliyi, təşkilatçılıq qabiliyyəti və istedadı, ictimai-siyasi, pedaqoji, dini fəaliyyəti həmişə onun uğurlara nail olmasına böyük rəvac vermişdir. O həm də qədim Şərq ədəbiyyatın gözəl bilicisi idi. Axund Molla Məhəmmədəbağır Qazızadə İrəvan progimnaziyasını bitirmişdir. Yüksək biliyə malik olan Axund Məhəmmədəbağır Qazızadə həm də seminariyada azərbaycanlı bölməsinə rəhbərlik edirdi. O, 1911-ci ildə bir neçə İrəvan müəlliminin Tiflisdə Azərbaycan dilində nəşr etdirdiyi “Ana dili” dərslisinin

həmmüəlliflərindən biri olmuşdur. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, seminariyanın azərbaycanlı bölməsinin rəhbəri Axund Məhəmmədəbağır Qazızadə burada şəriət dərslərinin yüksək səviyyədə keçirilməsi, tədris şəraitinin yaxşılaşdırılması, soydaşlarının seminariyaya daha çox cəlb edilməsi istiqamətində böyük rol oynamışdır. Onu da qeyd edək ki, Axund Məhəmmədəbağır Qazızadə İrəvanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında böyük rol oynamış, demək olar ki, azərbaycanlı əhalinin hüquqlarının keşiyində dayanan bir şəxs olmuşdur. O, azərbaycanlıların elmə, təhsilə cəlb edilməsində böyük fədakarlıq göstərmişdir. Onun fədakar və qabaqcıl müəllim kimi əməyini yüksək qiymətləndirən soydaşlarımızın tələbi ilə o, dövlət tərəfindən gümüş medalla təltif edilmişdir. O 1902-ci ildə öz evində rus-tatar (azərbaycanlı) qızlar məktəbi açmışdır. Məktəbin himayəçisi İrəvan quberniyasının vitse-qubernatoru knyaz Aleksey Çaqadayevin arvadı Yelena Çaqadayeva, müdir Antonina Valerianovna Kalinina, müəllimləri Yevgeniya Georgiyevna Pxakadze, Məmmədveli Qəmərinski və başqaları olmuşdur.

1905-ci ildə ermənilərin İrəvanda azərbaycanlı əhaliyə qarşı törətdikləri qırğınlarla bağlı Peterburqa gedən İrəvan quberniya qazisi və quberniya müsəlmanlarının dini icmasının rəhbəri Axund Məhəmmədəbağır Qazızadə ibarət nümayəndə heyətinin tərkibində İrəvanda böyük nüfuz sahibi olan İrəvan şəhər dumasının üzvü Hacı Mir Abbas Ağa Mirbabayev, İrəvan quberniyası dini məclisinin üzvü Məmməd Axundov, tanınmış vəkil Məmmədqulu bəy Kəngərinski də olmuşlar. O, Peterburqda Rusiyanın Qafqaz canişini knyaz Vorontsov-Daşkovla görüşmüş, İrəvanda yaşayan azərbaycanlıların mənəvi və maddi ehtiyaclarını ona çatdırmışdır [6, s. 24].

Axund Molla Xəlil Kərim oğlu Qazızadə İrəvan Quberniya Məclisinin sədri vəzifəsindən azad edildikdən sonra onun yerinə Molla Məhəmmədəbağır Qazızadə təyin edilir. O İrəvan Quberniya Dini Məclisinin üzvləri Molla Abbasqulu Sultanhüseynbəyov, Lütfəli bəy Qaziyev, Əli Əfəndi Süleymanzadə, qəza qaziləri Axund Hacı Molla Saleh Möhsünzadə (Naxçıvan), Axund Şeyx Mehti Qazızadə (Üçmüədrin), Axund Molla Qurban Cənnətzadə (Novobəyazit), Axund Hacı Molla İsmayıl Nadirzadə (Şərur-Dərələyəz), Axund Mehti

Məhəmmədzadə (Ordubad), Kərim bəy Münşiyev, İsmayıl bəy Bağırbəyov, Hüseyn bəy Məcnunbəyov və başqaları ilə birlikdə çalışmışdır.

İrəvan ictimai-maarifçi aristokratıyası və yeni təhsil hərəkatı

Bu prosesdə, yəni əyalətin ictimai-maarifçi mühitinin formalaşmasında quberniyanın dövlət sənədlərində adları keçmiş İrəvan bəyzadələrini yeni nəslin bilməsi də maraqlıdır: Hacıbəy Məşədi Rəhimbəy oğlu, Əhməd bəy Kərimbəy oğlu, Rüstəm bəy Vəli oğlu, Şəfi bəy Mürsəl oğlu, Şükür xan Mayor Əhmədxan oğlu, Süleyman bəy Səlimbəy oğlu, Abdulla bəy Əlibəy oğlu, Molla Əkbər Məmməd oğlu, Kərim bəy Muradbəy oğlu, İsmayıl bəy Hacı Novruzəlibəy oğlu, Abasqulu bəy Mustafabəy oğlu, Hacı Əlisultan Əsədbəy oğlu, Axund Molla Əli oğlu, Hacı Məmməd-sadiq Hacı Ağa oğlu, Hacı Abbas Kərbəlayı Əbdülhüseyn oğlu, Hacı Zeynalabdin Kərbəlayı Məmmədveli oğlu, Kamil ağa Əlibəy oğlu, Budaq Hacı Əli oğlu, Hacı İsgəndər Sultan Vəli oğlu, Cəmil bəy Əlməmmədbəy oğlu Səfiyev, Mustafa Cəfər oğlu, İsmayıl Ağa oğlu, Həsən İsgəndər oğlu [13, s. 651].

Uluxanlı məktəbində dərs demiş Rəhim Xəlilov da 1899-cu ildən bir müddət seminariyada müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edim ki, Rəhim Xəlilov İrəvanda Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitinin təşəkkülündə də rol oynamışdır. Onun 1899-cu ildə İrəvanda “İrəvan quberniyası şiə müsəlmanlarının arasında mühərrəmlik təziyədarlığı” adlı kitabı nəşr edilmişdir və həmin kitabda şəbih təməşaları haqqında söhbət açılmışdır.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, 1906-cı ilin iyun ayında Cəlil Məmmədquluzadə İrəvanda olmuş, seminariyada qabaqcıl azərbaycanlı ziyalılarla, müəllim və tələbələrlə görüş keçirmiş, “Molla Nəsrəddin” jurnalı barədə geniş fikir mübadiləsi aparmışdır.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının İrəvanda özünə möhkəm yer tutmasında İrəvan Gimnaziyasının və Müəllimlər Seminariyasının azərbaycanlı müəllimlərinin və tələbələrinin də böyük rolu olmuşdur. “Tüti”, “Zənbur”, “İqdam”, “İrşad”, “Babayi-Əmir”, “Məzəli”, “Kaspi”, “Şəlalə”, “Sovqat”, “Kəşkül”, “Tərcüman” və s. mətbuat orqanlarının İrəvanda yayılmasında azərbaycanlı ziyalılarının və tələbələrin böyük rolu olmuşdur.

Məlumat üçün onu da bildirək ki, İrəvanda Cabbar Əsgərzadənin redaktorluğu və Mir Məhəmməd Mir Fətullayevin nasirliyi ilə işıq üzü görən həftəlik “Leylək” satirik jurnalının səhifələrində İrəvanda maarifçilik məsələlərinə də diqqət ayrılırdı. Xalqda elmə, maarifə böyük maraq oyanırdı. İrəvan Quberniyasında dünyəvi məktəblərin açılması və bu məktəblərdə təlim-təربiyənin, tədrisin pedaqoji prinsiplərə əsaslanması da jurnalda müəyyən yer tuturdu.

Bakıda “Bəhlul”, “Ari”, “Zənbur”, Tiflisdə “Tartan-parton”, Təbrizdə “Ənkabud”, Tehrandə “Suri-İsrafil”, “Peşətdə”, “Nəsimi-Şimal”, nəhayət İrəvanda “Lək-lək” (Leylək) durna qatarına qoşuldu. Jurnalın ilk nömrəsi 22 fevral 1914-cü ildə çıxdı. Onun nəşrinə 22 fevral 1914-cü ildə icazə verilmişdir.

İrəvan Müəllimlər Seminariyasının müəllimləri, tələbə və məzunları haqqında ardıcıl, sistemli məlumatlar obyektiv səbəblər üzündən tamamlanmamışdır.

Bununla bağlı müxtəlif mənbələrə istinadən aparılmış müqayisələr İsrafil Məmmədovun Ermənistan Mərkəzi Dövlət Tarixi Arxivinin müxtəlif illər üzrə qovluqlarından topladığı materiallara daha uyğun gəlir. [13, s. 622-646] Arxiv mənbələrinə görə 1881-1895-ci illərdə 123 nəfər; 1896-1913-cü illərdə 63 nəfər; 1914-1918-ci illərdə 86 nəfər bitirib. Beləliklə, fəaliyyət göstərdiyi 1881-1918-ci illərdə seminariyanın 292 məzunu olmuşdur. Yeri gəlmişkən, orada 1883-cü ildə əlavə 7 buraxılış qeydə alınıb. Bu səhvdir. Həmin ildə buraxılış mümkün deyildi. İlk buraxılış 1884-cü ildə olmuşdur. 1884-1895-ci illər üzrə 123 məzundan 25-i azərbaycanlı olmuşdur. Bütün məzunlar haqqında tam məlumat əldə edilmədiyindən 123-ün 25-ə nisbətində əsaslısaq 292 məzundan təqribən 60 nəfər məzun ehtimal etmək olar. İllər üzrə məzunların təsnifatı aşağıdakı kimi olmuşdur: 1883-7; 1884-5; 1885-9; 1886-14; 1887-6; 1888-10; 1889-13; 1890-12; 1891-12; 1892-14; 1893-5; 1894-9; 1895-14. 1896-1913-cü ilədək 63 buraxılış olub. 1914-22; 1915-19; 1916-22; 1917-23; 1918-20; bütün illər üzrə cəmi 292 nəfər məzun olmuşdur. Digər statistik hesabatlarla əsasən, hesablamalar 232 məzunun olduğunu bildirir. O cümlədən 1890-cı ildə 12 məzundan 6-sı İrəvan Yelizavetpol məktəblərində; 4 nəfər kilsə ruhani; 1 nəfər Stavropolda, yəqin ki, Ar-

mavirdə işləyir. Onlardan 5-i qeyri-müsəlman, 7 nəfəri azərbaycanlı olubdur. O cümlədən, 1884-1890-cı illər üzrə 39 məzundan 39 nəfər İrəvan-Yelizavetpol, 2 nəfər Bakı-Dağıstan, 1 nəfəri Kutaisi Stavropolda çalışıb, qalanların iş yerləri haqqında məlumat yoxdur. Yenicə məktəbinin nəzarətçi müəllimi Həsən Ağayev buraxılışın fərqlənən məzunu olmuşdur. 1891-1895-ci illərdə 44 nəfər məzun olmuşdur.

Digər maraqlı məlumat ondan ibarətdir ki, 14 ildə Müəllimlər Seminariyasının 12 buraxılışı olub və 123 nəfər məzun arasında milli tərkib aşağıdakı kimi olmuşdur: ruslar 8, gürcülər 10, ermənilər 67, tatarlar (azərbaycanlılar) 26, dağlılar 2, qeyri millətlər 10 nəfər. [13, s. 538]

Elə buradaca 1884-cü ildə ilk məzunlardan, yəni 25 nəfərdən 9 azərbaycanlı olduğu qeyd edilir. Beləliklə, $292+4=296$. Halbuki orada 1884-cü ildə məzun 5 nəfər göstərilirdi. Bütün bunlar həm məzunların ümumi siyahısını, həm də oranı bitirən azərbaycanlıların yekun sayını dəqiqliklə ifadə etmir, gələcək tədqiqatların mövzusu olaraq qalır.

Bir sözlə, İrəvan Müəllimlər Seminariyasının xalqımızın təhsil və pedaqoji fikir tarixindəki rolu heç də Qori Müəllimlər Seminariyasından az olmamış, milli-mədəni-maarifçilik mərkəzlərindən biri kimi müstəsna rol oynamışdır. Bu məktəb 1881-1918-ci illər arasında fəaliyyət göstərsə də, müəyyən fasilədən sonra Sovet Ermənistanında 1924-cü ildən İrəvan azərbaycanlı Pedaqoji məktəbi kimi fəaliyyət göstərmiş, SSRİ Nazirlər Sovetinin “1948-1953-cü illər üzrə kolxozçuların və digər Azərbaycanlı əhəlinin Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-in Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 1947-ci il 23 dekabr tarixli qərarı ilə depor-

tasiyadan sonra öz fəaliyyətini qısa bir müddət Gəncədə, 1949-1971-ci illərdə isə Xanlar (indiki Göygöl) şəhərində Pedaqoji məktəb olaraq milli təhsil tariximizdə şərəfli yer tutmuşdur.

Bizə elə gəlir ki, İrəvan ifadəsinin bizim üçün müasir ictimai-siyasi əhəmiyyətini nəzərə alaraq həmin məktəbi Azərbaycanda yenidən bərpa etmək lazımdır. Özü də respublikanın heç bir ali məktəbi olmayan yeganə şəhərimiz olan Şirvanda İrəvan Ali Seminariyası olaraq təsis etmək həm də 1948-1953-cü illərdə Kür-Araz ovalığına deportasiya edilərək oraların sosial-iqtisadi və mədəni-maarifçi simasının dəyişməsində böyük zəhməti olan İrəvanlıların (Qərbi Azərbaycanlıların – H.B) ruhuna da ehtiram olardı.

Problemin aktuallığı. İrəvan müəllimlər seminariyasının yaranmasını şərtləndirən maarifçi zəmin diqqət mərkəzinə gətirilir.

Problemin elmi yeniliyi. XIX əsrin 70-ci illərində bütün Qafqazı əhatə edən yeni dünyəvi təhsil müəssisələrinin açılması onu şərtləndirən maarifçi zəmin, eləcə də İrəvan xanlığı ərazisində yaradılan rusdilli qəza məktəbləri, progimnaziya və gimnaziyaların açılması, fəaliyyəti, Azərbaycan bölməsində oxuyan şagirdlər, ana dili və şəriət dərslərini tədris edən maarifçi-ziyalılarımızın yeni milli maarifçiliyin formalaşmasındakı xidmətlərinin təhlili verilir. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının simasında əyalətin mədəni-maarifçi mühiti milli məktəb və pedaqoji fikir tarixinin mühüm tərkib hissəsi kimi tədqiqata cəlb edilir.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Ali pedaqoji təhsil müəssisələrində milli məktəb və pedaqoji fikir tarixinin tədris zəminində İrəvan Müəllimlər Seminariyası, onun tədris mühiti, pedaqoji heyəti haqqında gələcək müəllimlərə elmi-praktik məlumatın verilməsi ciddi metodik əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi, 7 cildə, 4-cü cild (XIX əsr). -Bakı: Elm, -2000, -503 s.
2. Azərbaycan Müəllimlərinin Qurultayları. –Bakı: Çarşıoğlu, -2008, -784 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin 2001-ci il, yeni əsr, yeni üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciətində.
4. Ağayev, Ə., Rzayev V. Güney Qafqaz xalqlarının pedaqoji əlaqələri tarixindən. -Bakı: Təhsil,-2004,-136 s.
5. Bayramov, H.B. Çar Rusiyasının Azərbaycandakı təhsil siyasəti: unifikasiya prosesi və tarixi-pedaqoji paradigmasının formalaşması. -Bakı: Elm, -2015, -368 s.
6. Cəfərov Cəfər, Allahverdiyev Cəlal. İrəvanda milli maarifçilik mühiti. -Bakı: Şərq-qərb, -2017, -440 s.
7. Əhmədov, H.M. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. XII cildə. 4-cü cild. -Bakı: Təhsil-ABU, -2006, -580 s.
8. Əhmədov, H.M. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. -Bakı, -2006, -580 s.
9. Əhmədov, H.M. Avrasiya xalqlarının məktəb və pedaqoji fikir tarixinə dair очерklər. -Bakı: Maarif, -2012, -542 s.

10. Əhmədov, H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. -Bakı, -2014, -432 s.
11. Həbibbəyli, İ.Ə. Naxçıvandan Naxçıvana. -Bakı: Elm və təhsil, -2015, -846 s.
12. Mahmudov, Y. və b. İrəvan xanlığı. -Bakı, -574 s
13. Məmmədov, İ. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. -Bakı, -2003, -703 s.
14. Mərdanov, M.C. Azərbaycan təhsil tarixi. I cild. -Bakı, -2011, -296 s.
15. Mollayev, İ.A. Orta əsr Azərbaycan mütəfəkkirləri təlim-tərbiyə haqqında. Naxçıvan: Əcəmi -2016, -367 s.
16. Nadir Dövlət. Rusiya türklərinin milli mübarizə tarixi (1905-1917). -Bakı: Ağrıdağ, -2002, -263 s
17. Rüstəmov, F.A. Pedaqogika tarixi. -Bakı: Nurlan, -2006, -748 s
18. Rzayev, V. V. Naxçıvanda məktəb və pedaqoji fikir (XIX əsr və XX əsrin əvvəlləri). -Naxçıvan, -2018, -392 s.
19. Sarıyeva, İ. Milli təhsil tariximizin əsası olan seminariyalar. -Bakı: Xəbər, -2016, -№ 201
20. Захаров, А. Народное образование Закавказских Татар, СМОМОК -Тбилиси, -1890 с. выпуск 9, ст 1
21. Крымер Щакан, Исмаил бей Гаспиралы. -Анкара, -2001, -46 с.
22. Модзалевский, Л.Н. Ход учебного дела на Кавказе с 1802 по 1880 год. Тифлис: Тип. А.А. Михельсона, -1880, -96 с.
23. Образование Иреванской губернии в 1896 году. -Ереван, -1987 с.

E-mail: 9bineqedi2@gmail.com

Rəyçilər: *ped.ü.elm.dok., prof. H.H. Əhmədov,*
ped.ü.elm.dok., prof. İ.H. Cəbrayilov

Redaksiyaya daxil olub: 24.01.2022.